

Zbigniew Gruszka

**HERMAN KRUK (1897-1944) JAKO ORGANIZATOR I DYREKTOR
BIBLIOTEKI GETTA WILEŃSKIEGO. SZKIC DO OBRAZU
BIBLIOTEKARSTWA ŻYDOWSKIEGO W POLSCE**

W wydanym w 2000 r. *Słowniku pracowników książki polskiej. Suplemencie II*, znalazł się krótki biogram Hermana Kruka, pióra wilnianina, profesora Janusza Dunina. Autor podał w nim kilka danych z życia H. Kruka i opisał jego losy w czasie II wojny światowej. Te szczętkowe informacje biograficzne uzasadniają ponowne podjęcie próby zebrania najważniejszych wiadomości o Kruku i ukazanie jego sylwetki na tle polskiego bibliotekarstwa tym bardziej, iż pojawiło się ostatnio sporo publikacji poświęconych gettu i osobie Kruka, głównie anglojęzycznych, oraz wydaje się, że jego postać nie jest powszechnie znana¹.

Herman (Herszl) Kruk ps. Kapral urodził się w Płocku, w dniu 19 maja 1897 r. Na temat jego młodości i rodziny dysponujemy skąpyimi materiałami. Ojciec Kruka pracował w fabryce octu i zmarł w ostatnim roku I wojny światowej. Z sześciorga rodzeństwa trójka zmarła w dzieciństwie. Herman miał o trzy lata młodszą siostrę (nieznaną z imienia) i o pięć lat młodszego brata (Pinkesa). Koniec wojny zastał Kruka na stanowisku kierowniczym w zakładzie przetwórczym dostarczającym owoce i warzywa do Niemiec².

Na 1915 r. należy datować początek zainteresowania się Kruka polityką. W tymże roku zapisał się do kółka Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy, przekształconej w 1918 w Komunistyczną Partię Polski³. Należał do kół

¹ Mimo doniosłej roli, jaką odegrał Herman Kruk w życiu kulturalnym getta wileńskiego oraz w organizacji bibliotek żydowskich, jego hasło nie znalazło się w ważniejszych słownikach biograficznych poświęconych Żydom. Por.: G. Wigoder, *Słownik biograficzny Żydów*, Warszawa 1998; *The Yivo Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. Ed. in chief Gershon David Hundert, New Haven and London 2008.

² H. Kruk, *The Last Days of Jerusalem of Lithuania: chronicles from The Vilna Ghetto*; ed. and introduced by Benjamin Harshav, transl. by Barbara Harshav. New Haven, London 2002, s. XLI; S. Bergman, *Herman Kruk* [hasło], w: *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, t. 3, Warszawa 1992, s. 462.

³ S. Bergman, tamże.

syjonistycznych, gdzie miał dostęp do utworzonej w 1905 lub 1906 r. żydowskiej biblioteki publicznej Ha-Zamir w Płocku, gromadzącej publikacje rozwijające wiedzę ogólną biedniejszych członków mniejszości żydowskiej⁴. Ambitna lektura i zainteresowania kwestiami politycznymi pchnęły Kruka w stronę poglądów lewicowych i komunistów, które potem poddawał krytyce.

W 1920 r. Kruk wstąpił do polskiej armii walczącej z bolszewikami, zerwał z ruchem komunistycznym i jednocześnie zapisał się do Bundu (Powszechnego Żydowskiego Związku Robotniczego na Litwie, w Polsce i Rosji), a wkrótce do Cukunftu, w którym był sekretarzem⁵. Tamże propagował działalność biblioteczną, organizując biblioteki wędrowne, przenoszone z jednej organizacji do drugiej co kilka tygodni lub miesięcy⁶. Od 1930 r. Kruk był dyrektorem warszawskiej Biblioteki im. Bronisława Grossera, publicysty i działacza politycznego⁷.

Po wybuchu II wojny światowej Kruk uciekł do Wilna; miał nadzieję na powrót do Warszawy po zostawionej tam żonę Paulę. W Wilnie, za zgodą Rady Żydów, przystąpił do organizacji biblioteki. Sam objął stanowisko kierownicze po zamordowanym wcześniej dyrektorem biblioteki Krasnerze⁸.

BIBLIOTEKI I BIBLIOTEKARZE W LATACH 1918-1939

Okres dwudziestolecia międzywojennego był w Polsce czasem wzmożonych wysiłków zmierzających do ekonomicznego i kulturalnego dźwignięcia kraju po 123 latach niewoli narodowej; etapem kształtowania się państwowości, czasem dążeń do zachowania niepodległości, wciąż jeszcze politycznie niepewnej. Kry-

⁴ *Plotzk: a History of an Ancient Jewish Community in Poland*, ed. Eliyahu Eisenberg [= Plotzk: toldot kehilah 'atikat-yomin be-Polin]. Tel-Aviv 1967, s. 48 [tłum. angielskie dostępne online: <http://www.zchor.org/plock/sefer2a.htm#hazamir>; zdigitalizowany oryginał: <http://yizkor.nypl.org/index.php?id=2527>].

⁵ H. Kruk, *The Last Days of Jerusalem of Lithuania...*, s. XLI; D. Shavit, *Jewish libraries in the Polish ghettos during the Nazi era*. „The Library Quarterly”, 1982 vol. 52 no. 2, s. 117.

⁶ D. Shavit, tamże.

⁷ Bronisław Grosser (pseud. Sławek, S. Zelcer; 1883-1912) – wszechstronnie wykształcony, porywający mówca, literat, żydowski działacz i publicysta socjalistyczny. Urodził się w Miechowie; był aktywnym członkiem Bundu, a od 1912 r. jego przedstawicielem. Propagator polskości i zwolennik zgodnego współżycia Polaków i Żydów. Jego imieniem nazwano wiele szkół, bibliotek, klubów robotniczych. Zmarł przedwcześnie na tyfus. Źródło: B. Mark, *Grosser Bronisław*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 9, Wrocław 1960, s. 6.

⁸ D. Abramowicz, *The Library in the Vilna Ghetto*, w: *The Holocaust and the book: destruction and preservation*, ed. by Jonathan Rose, Amherst 2001, s. 166.

stalizowanie się odrębności na mapie Europy nie było procesem szybkim. Ważne były: określenie granic i uruchomienie inicjatyw ustawodawczych z opracowaniem konstytucji włącznie, a także wojna polsko-rosyjska 1920 r. o kształt wschodnich rubieży Rzeczypospolitej, reforma monetarna Władysława Grabskiego z 1923 r., czy przewrót majowy w 1926 r.

Zawód bibliotekarski ostatecznie ukształtował się w Polsce w latach 20. XX w. Świadczyło o tym rosnące poczucie więzi zawodowej bibliotekarzy z innymi pracownikami bibliotek⁹. Stanisław Rymar, w referacie „Ustawa o bibliotekach gminnych”, wygłoszonym podczas II Zjazdu Bibliotekarzy Polskich w Poznaniu i opublikowanym na łamach „Przeglądu Bibliotecznego”, obliczył, że w 1928 r. w Polsce było blisko 40 tys. bibliotek różnego typu, które posiadały około 16,5 mln książek. Samych bibliotek naukowych (państwowych, samorządowych, towarzystw naukowych, duchownych i prywatnych) było 451¹⁰. Tak szybki rozwój tych instytucji przyczynił się do ustabilizowania zawodu bibliotekarza w wolnej Polsce.

Najważniejszymi bibliotekami w kraju w dwudziestoleciu międzywojennym były: powołana w 1928 r. w Warszawie Biblioteka Narodowa oraz wileńska Biblioteka Państwowa im. Wróblewskich. Obok nich istniały biblioteki szkół wyższych, np. Biblioteka Politechniki Lwowskiej, Politechniki Warszawskiej, Biblioteka Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, Wyższej Szkoły Handlowej (obie w Warszawie), lwowska Biblioteka Akademii Medycyny Weterynaryjnej itp. W 1918 r. tylko trzy uniwersytety dysponowały własnymi księżnicami; były to: Uniwersytet Warszawski, Lwowski i Jagielloński¹¹.

Jak już wspomniano, w Wilnie działała Biblioteka Państwowa im. Wróblewskich. Była to instytucja ważna dla lokalnej społeczności, o której randze świadczy pełna autonomia oraz podleganie bezpośrednio Ministerstwu Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Na początku lat 20. XX wieku księżnica zgromadziła ponad 80 tys. wol.; zasób ten tworzyły publikacje wydane na obszarze województw północno-wschodnich II Rzeczypospolitej. W praktyce, wskutek słabo rozwiniętej sieci bibliotek naukowych w regionie, Biblioteka im. Wróblewskich odgrywała znaczącą rolę. W 1919 r. ostatecznie ustalony został charakter Wileńskiej Biblioteki Publicznej, którą w tymże czasie przekształcono w Bibliotekę Uniwersytetu Stefana Batorego¹².

⁹ J. Włodarczyk, *Kształtowanie się zawodu bibliotekarskiego na ziemiach polskich w okresie zaborów*, Łódź 1990, s. 13.

¹⁰ S. Rymar, *Ustawa o bibliotekach gminnych (referat)*, „Przegląd Biblioteczny” 1929 z. 3, s. 332.

¹¹ Z. Gaca-Dąbrowska, *Bibliotekarstwo II Rzeczypospolitej: zarys problemów organizacyjnych i badawczych*, Warszawa 2007, s. 29-30.

¹² Tamże, s. 28-30.

W latach 1918-1939 w Polsce funkcjonowało 748 bibliotek żydowskich, na których księgozbiory składały się głównie książki w języku jidysz i hebrajskim. Na dzień 1 stycznia 1930 r. posiadały one prawie 861 tysięcy wol. książek¹³. Liczbę tę można uznać za niewystarczającą, ponieważ w tamtym czasie mieszkało w Polsce, według różnych źródeł, od 3,1 do 3,3 mln Żydów¹⁴. Na jedną osobę przypadało więc około 0,26 woluminu. Szerzej funkcjonowanie publicznych bibliotek żydowskich przedstawił w 1934 r. Herman Kruk na łamach „Przeglądu Bibliotecznego”¹⁵.

Największą mojąszową księżnicą była znajdująca się w Warszawie Biblioteka im. Bronisława Grossera, z którą w 1930 r. Herman Kruk związał się zawodowo i w tymże roku został jej dyrektorem. Mieściła się ona przy ul. Leszno 13¹⁶ i była biblioteką publiczną, otwartą każdego dnia w tygodniu po 12 godzin, prowadzoną przez Stowarzyszenie „Kultur-Liga”. Zatrudniała 22 pracowników, z czego 11 otrzymywało wynagrodzenie, zaś 11 pracowało nieodpłatnie jako studenci lub wolontariusze. W skład biblioteki wchodziły: czytelnia z bieżącą prasą oraz pokój pracy naukowej. Nowe publikacje nabywano ze składek użytkowników. Były to wydawnictwa w języku hebrajskim i jidysz oraz zbiór różnorodnych czasopism. W 1936 r. w zbiorach księżnicy znajdowało się około 30-40 tys. wol.; obsługiwała wówczas 4580 czytelników¹⁷.

W przededniu wybuchu II wojny światowej w Wilnie funkcjonowało kilka bibliotek żydowskich. Pierwszą z nich była Biblioteka Mefitse Haskalah, prowadzona przez Towarzystwo Szerzenia Oświaty, z 45 tys. wol., w tym 10 tys. książek w języku jidysz, 5,5 tys. po hebrajsku, 10 tys. w języku polskim, 18 tys. w języku rosyjskim, po 500 w językach: litewskim, angielskim i francuskim. Ze zbiorów korzystało około 200 czytelników.

Nieco mniejszym księgozbiorem dysponowała Biblioteka Matitiahu Straszuna (1819-1885), uczonego, bibliofila, właściciela księgozbioru. Straszun urodził się w rodzinie z bogatymi tradycjami i zasłynął jako społecznik. Był znawcą kultury hebrajskiej, członkiem Rady Miejskiej, doradcą Carskiego Banku. W swojej bibliotece zgromadził około 7 tys. tomów druków hebrajskich

¹³ D. Shavit, tamże, s. 103.

¹⁴ Tamże; *Pamięć: historia Żydów polskich przed, w czasie i po zagładzie*, red. F. Tych, Warszawa 2004, s. 66.

¹⁵ H. Kruk, *Żydowskie bibliotekarstwo w Polsce*, „Przegląd Biblioteczny” 1934 z. 1, s. 1-9.

¹⁶ J. Dunin, *Herman Kruk* [hasło], w: *Słownik pracowników książki polskiej. Suplement II*, pod red. H. Tadeusiewicz. Warszawa 2000, s. 87

¹⁷ D. Shavit, tamże, s. 106; *Informator o stratach bibliotek i księgozbiorów domowych na terytoriach polskich okupowanych w latach 1939-1945*, red. B. Bieńkowska, oprac. U. Paszkiewicz, J. Szymański, Poznań 2000, s. 287.

i żydowskich, które zapisał Gminie Żydowskiej. W 1902 r. zbiory weszły w skład nowo utworzonej biblioteki publicznej, początkowo ulokowanej w Wielkiej Synagodze. W 1902 r. został otwarty nowy gmach wyposażony w czytelnię. W 1935 r. w bibliotece znajdowało się 33-35 tys. wol. książek, około 150 rękopisów i 5 inkunabułów oraz wiele druków rzadkich, a także spuścizna po M. Straszunie, S. J. Finie, Ch. L. Markonie, B. Ratnerze i M. Epsteinie¹⁸. Dziennie placówka obsługiwała prawie 300 użytkowników¹⁹.

Kolejną placówką była biblioteka dziecięca. Łącznie zapisanych do niej było 1749 czytelników poniżej dwudziestego roku życia. W 1937 r. wypożyczono blisko 60 tys. wol., a z czytelni skorzystało 11 tys. dzieci, głównie z uboższych rodzin²⁰. Dla porównania w Uniwersyteckiej Bibliotece Publicznej w Wilnie do dyspozycji czytelników pozostawało w 1929 r. 77,4 tys. wol. książek, z których miało prawo korzystać 2124 czytelników²¹. Nadto blisko 40-tysięcznym księgozbiorem²² dysponowała biblioteka Żydowskiego Instytutu Naukowego YIVO, założonego w Wilnie w 1925 r.²³.

David Shavit podkreśla, że większość prowadzonych przez Żydów bibliotek była w trudnej sytuacji finansowej, pogłębianej przez stosowanie prymitywnych technik pracy. Starania o poprawę sytuacji czyniła w szczególności kierowana przez Hermana Kruka Biblioteka Grossera, prowadząca działalność instruktażową, szkoleniową i promocyjną, skierowaną nie tylko do bibliotekarzy, lecz także do ogółu społeczeństwa. Placówka pełniła funkcję głównej biblioteki bibliotekarstwa żydowskiego. Bibliotekarze z mniejszych ośrodków poprawiali według sugestii bibliotekarzy tejże placówki katalog kartkowy, adaptowali klasyfikację dziesiętną, opracowywali źródła informacyjne dla czytelników. Na ich potrzeby wydawano katalog „Das Yidishe Buch” ze spisem bibliotek publicznych i przewodnikiem dla bibliotekarzy i czytelników. Prowadzono akcje pro-

¹⁸ *Descriptive Catalogue of Looted Judaica*, New York 2009, s. 318 [online], dostępny w Internecie: <<http://forms.claimscon.org/Judaica/DescriptiveCatalogueofLooted-Judaica.pdf>> [data dostępu: 20.03.2011]

¹⁹ S. Lewandowska, *Wilno 1921-1944: Czasy i ludzie*, Warszawa 2009, s. 107; J. Lissek, *Jung Wilne: żydowska grupa artystyczna*, Wrocław 2005, s. 19-20; *The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust*, ed. in chief Shmuel Spector, New York 2001, s. 1400.

²⁰ D. Shavit, tamże, s. 107.

²¹ S. Lisowski, *Uniwersytecka Biblioteka Publiczna w Wilnie w latach 1919-1929*, Wilno 1931, s. 11.

²² Podawana jest też liczba 85 tys. wol. Por. *Descriptive Catalogue...*, s. 318.

²³ *The Encyclopedia of Jewish Life...*, s. 1400.

pagujące czytelnictwo, tzw. kampanie o zdobycie czytelnika (określenie H. Kruka) oraz rozmaite działania wychowawcze²⁴.

DZIAŁALNOŚĆ BIBLIOTECZNA JAKO FORMA OPORU PRZED PRZEŚLADOWANIAMI

Sytuacja Żydów w Wilnie, początkowo napięta, uspokoiła się na początku lat 20. XX wieku, choć już około 1927 r. dochodziło do kolejnych napięć, zintensyfikowanych po śmierci Józefa Piłsudskiego w 1935 r. Sytuację w pewnym sensie normowały obecne w Wilnie organizacje żydowskie, propagujące edukację, naukę i kulturę judaistyczną²⁵.

Wilno było w Polsce międzywojennej czwartym pod względem wielkości skupiskiem Żydów w Polsce, po Warszawie (350 tysięcy), Łodzi (202 tys.) i Lwowie (99 tys.). Żydzi wileńscy stanowili 28% mieszkańców miasta, to jest 55 tys. mieszkańców. Jedynymi miastami, w których mieszkało więcej Żydów niż innych nacji, były: Równe (56%) i Pińsk (63%)²⁶.

Wkrótce po wkroczeniu do Wilna (24 czerwca 1941 r.) Niemcy przystąpili do eksterminacji Żydów poprzez organizację dwóch gett. Pierwsze z nich utworzono 11 lipca tegoż roku i przetrwało do końca 1941 r., a drugie powstało 6 września i istniało ponad dwa lata²⁷. Charakterystyczną formą oporu mieszkańców getta wileńskiego, a także odpowiedzią na ograniczoną wolność była organizacja struktur kultury żydowskiej, w skład których wchodziły szkoły świeckie i religijne, przedszkola, instytut naukowy (tzw. Uniwersytet Getta), teatr²⁸, biblioteka, Związek Literatów i Artystów (w którego prace włączał się też H. Kruk). Szczególną rolę odgrywała biblioteka, mieszcząca się w Domu Kultury przy ul. Straszuna 6, wyposażona w czytelnię, archiwum, dział statystyczny i Muzeum Getta²⁹, dająca możliwość kształcenia się mimo trudów codzienności wojennej. Przed wojną przy ul. Straszuna 6 znajdowała się Biblio-

²⁴ H. Kruk, *Metody pracy Biblioteki im. Bronisława Grossera w Warszawie*, „Bibliotekarz” 1937/1938 nr 3-4, s. 54-61; D. Shavit, tamże, s. 108.

²⁵ S. Lewandowska, *Wilno 1921-1944...*, s. 104-106.

²⁶ Por. *Pamięć: historia Żydów polskich przed, w czasie i po zagładzie...*, s. 66.

²⁷ S. Lewandowska, *Życie codzienne Wilna w latach II wojny światowej*, Warszawa 1997, s. 163-165.

²⁸ Kruk sprzeciwiał się organizacji teatru w getcie, czego dowodem jest rozposzechniana przez niego ulotka: „Na cmentarzu nie miejsce na teatr”. Por. R. Margolis, *Wspomnienia wileńskie*, Warszawa 2005, s. 82.

²⁹ J. Lisek, *Jung Wilne...*, s. 172.

teka Mefitse Haskalah³⁰, która po utworzeniu getta stała się jedną z najważniejszych jego instytucji.

O jej doniosłej roli w lokalnej zbiorowości tak pisał we wspomnieniach Samuel Bak:

W getcie poznałem książki w jidysz. Z namową mojej ulubionej nauczycielki Racheli przeczytałem wówczas dzieła klasyków literatury w tym języku. Książki pochodziły z biblioteki Straszuna i dzięki nim mogłem trzymać się z dala od szkoły w getcie i chmary chodzących tam zawsze dzieci. W ciemnej i brudnej bibliotece przenosiłem się w myślach do nieznanych światów, zagłębiałem w dzieje Żydów i życie diaspory na nieprzyjaznych terenach. Pożerałem polskie książki dla młodzieży, do których czytania zachęciła mnie Matka. Gdy miałem dziesięć, może jedenaście lat, przyniosła mi „prawdziwe” książki – dla dorosłych [...] ³¹.

W 1941 r. w bibliotece została zatrudniona Rachel Margolis, która otrzymała tę pracę, najpierw na próbę, w wyniku interwencji ojca. Jej kontakty zawodowe ograniczały się do dwóch osób: „tęgiego i ponurego” Mojżesza Abramowicza, znającego „wszystkie książki w językach żydowskim, polskim, rosyjskim, francuskim, angielskim” i umiejącego „dobrać książkę każdemu czytelnikowi, nawet kapryśnym paniom” oraz „niemłodej i krępej” Diny Abramowicz, opiekującej się biblioteką dla dzieci. W późniejszym czasie do zespołu dołączyła „ruda, tęga, trochę kulawa, inteligentna, wykształcona, dobra i zawsze wesoła” Onia Brancowska³².

Uwagę Racheli Margolis zwrócił dyrektor Biblioteki Straszuna, Herman Kruk. Kontakty z nim opisała następująco:

Bardzo mnie interesował dyrektor Biblioteki Herman Kruk – niewysoki, energiczny, wymagający, z fajką w zębach. Zawsze schludnie ubrany, w wyczyszczonych butach. Dowiedziałam się, że był uchodźcą z Warszawy, po przybyciu do Wilna zaczął opisywać wszystko, co widział – pisał kronikę wydarzeń w getcie. Na maszynie przepisywała ją Rachel Mendelsund, żona Szloma Kowarskiego [...]. Co rano z Judenratu przynoszono Krukowi dokumenty – postanowienia, rozkazy, które dołączał do swej kroniki. Cały czas słyszałam stuk maszyny Rachelki. Nie ceniłam wówczas trudu Kruka. – Przecież i tak wszyscy zginiemy i wszystko przypadnie. Po co te dzienniki, dokumenty! Raczej trzeba myśleć o tym,

³⁰ S. Beinfeld, *The Cultural Life of the Vilna Ghetto*, „Simon Wiesenthal Center Annual” 1997 vol. 1 [online], dostępny w Internecie: <<http://motlc.wiesenthal.com/site/pp.asp?c=gvKVLcMVIuG&b=394971>> [Data dostępu 15.01.2011].

³¹ S. Bak, *Słowami malowane: wspomnienie Wilna*, Sejny 2006, s. 514.

³² R. Margolis, *Wspomnienia wileńskie...*, s. 73, 75.

jak walczyć z faszyzmem. Mały, delikatny „Kruczek”, jak go nazywaliśmy. Czy to jest historyk getta? Dopiero po wyzwoleniu zrozumiałam znaczenie tych dokumentów³³.

Przywołana Rachela Mendelsmund-Kowarski była sekretarką Kruka i pracownicą biblioteki, pilnie opracowującą w trzech kopiach notatki swojego zwierzchnika. O bibliotece mówiła, że jest to „królestwo same w sobie”, dające swobodę Krukowi w pisaniu dziennika³⁴. Przyjacielem biblioteki była litewska bibliotekarka Uniwersytetu Wileńskiego, Anna Šimarite. Była ona częstym gościem i pomagała Krukowi utrzymywać kontakty ze światem poza gettem³⁵.

Praca biblioteki mimo wojny, trudności i prześladowań nie uległa zmianie. Książnica była zamknięta w ciągu dwóch lat istnienia tylko przez jeden dzień – 19 września 1941 r., co było spowodowane zagrożeniem wywołanym tyfusem³⁶. Czytelnicy chętnie odwiedzali czytelnię (także tuż przed likwidacją getta), tworzyły się kolejki do wypożyczalni, udostępniano zarówno beletrystykę jak i literaturę naukową:

Czytelników było wielu, w niedzielę dochodziło do siedmiuset. Prędko zapamiętywałam numery książek zapisane na ich grzbiecie; wdrapywałam się pod sufit po zamówione książki. Abramowicz zapisywał na karcie czytelnika numer wypożyczonej książki – numer abonamentu czytelnika. W ten sposób książkę można było znaleźć w każdej chwili, a także wiedzieć co czyta każdy czytelnik. Po pracy kartki układałam w kartotece. Pamiętam olbrzymią kolejkę ludzi na Sali i na schodach i nas, młodych bibliotekarzy, biegających od półki do półki. Czytano najczęściej literaturę rozrywkową – Wallace’a, Dołęgę-Mostowicza, Marczyńskiego, taką, która pozwalała zapomnieć, nie myśleć. Zmęczeni, poniżeni, głodni, w strasznej ciasnocie, w kącie na legowisku, prześladowani Żydzi starali się zapomnieć o rzeczywistości. Bardzo duże zapotrzebowanie było na książki o treści podobnej do tego, co się z nami działo, np. „40 dni Muzy Dag Franza Werfla – o prześladowaniu Ormian w Turcji w 1915 roku. Dużo czytały dzieci. Pamiętam 10-letniego Ilkę, syna koleżanki Chieny Borkowskiej; mały ładniutki o pięknych oczach chłopaczek zmieniał książki codziennie, przy tym czytał książki poważne. Dina sprawdziła, ile z nich rozumiał, okazało się że dużo (zginął przy likwidacji getta).

³³ Tamże, s. 73-74.

³⁴ S. D. Kassow, *Wilna and Warsaw, two Getto Diaries: Herman Kruk and Emanuel Ringelblum*, w: *Holocaust Chronicles: Individualizing the Holocaust through Diaries and other contemporaneous personal accounts*, ed. by Robert Moses Shapiro. Hoboken, NJ 1999, s. 199.

³⁵ D. Abramowicz, *The Library in the Vilna Ghetto...*, s. 169.

³⁶ H. Kruk, *The Last Days of Jerusalem of Lithuania...*, s. 168.

Osobną kategorię tworzyła inteligencja. Czytała klasyków, filozofów. Tym ludziom poważna literatura dawała zapomnienie, możliwość zachowania godności.

Sobota była wolna. Często przychodziłam do pustej biblioteki, wychodziłam na balkon, siadałam z książką. Trochę czytałam [...] ³⁷.

Książki szybko ulegały zaczytaniu, lektura była rozchwytywana, o czym świadczy wspomnienie Abramowicz:

Tekst [książek] był ledwo czytelny, strony były zatłuszczone, brakowało dziesiątek stron na początku, na końcu, być może nie mniej i w środku. Książki wielokrotnie oprawiano, przez co margines nie istniał, a początek wiersza zniknął gdzieś wewnątrz grzbietu ³⁸.

Bibliotekę, w zależności od pory dnia, odwiedzali różni czytelnicy. Rano pojawiały się „panie domu”, które wolny czas wypełniały lekturą. Około drugiej-trzeciej godziny po południu do biblioteki wstępowały wracające ze szkoły dzieci. Sięgały najczęściej po literaturę przygodową, np. po książki: *Dzieci Kapitana Granta*, *W 80 dni dookoła świata*, *Przygody Tomka Sawyera*, *Księż i Żebrek*. Dorośli często czytali literaturę sowiecką. Popołudniami i w niedziele bibliotekę odwiedzali pracujący poza granicami getta. Ich zainteresowaniem cieszyły się książki Mikołaja Ostrowskiego, Michaela Cronina, Johna Galsworthy'ego, Ignazia Silone'a, Liona Feuchtwangera czy Franza Werfela ³⁹.

O popularności biblioteki wśród mieszkańców getta świadczą sprawozdania z jej pracy, przygotowywane przez Kruka, przechowywane w archiwum YIVO w Nowym Jorku pod sygnaturą RG 223 ⁴⁰. Przytacza je J. Lisek pisząc, że w grudniu 1941 r. wypożyczono 6338 książek w języku polskim, 1884 w jidysz, 125 w rosyjskim, 50 w litewskim, 38 w hebrajskim, 36 publikacji angielskich, 23 książki niemieckie i 18 francuskich ⁴¹.

Szczegółowych danych dostarcza tekst pióra Hermana Kruka. Na zbiory biblioteki początkowo składała się: w 70% beletrystyka (fiction), w 20% literatura fachowa, naukowa i popularno-naukowa (nonfiction), w 7% literatura dziecięca (childrens' literature) oraz w 3% prasa (periodicals). Przez niespełna miesiąc działalności do biblioteki zapisało się 1,5 tys. czytelników; liczba ta uległa po-

³⁷ R. Margolis, *Wspomnienia wileńskie...*, s. 74-75.

³⁸ Tłum. własne. Por. D. Abramowicz, *The Library in the Vilna Ghetto...*, s. 167.

³⁹ Tamże, s. 167-168

⁴⁰ *Guide to the YIVO Archives*, compiled and ed. by Fruma Mohrer and Marek Web, Armonk, NY, London 1998, s. 265.

⁴¹ J. Lisek, *Jung Wilne...*, s. 172 przyp. 360; H. Kruk, *The Last Days of Jerusalem of Lithuania...*, s. 169.

dwojeniu w lutym 1942, by we wrześniu tegoż roku osiągnąć poziom 4700 zapisanych osób (z czego 1807 aktywnych czytelników). Na wiosnę 1942 r. rozpoczęto prowadzenie inwentarza i katalogowanie jak również selekcję książek. Prowadzono „filie biblioteczne” z księgozbiorami nie przekraczającymi 200 egzemplarzy, które funkcjonowały m.in. w więzieniu i klubie młodzieżowym. Wprowadzono katalog z 50 działami i 27 poddziałami⁴².

Ważnym momentem w życiu biblioteki były zorganizowane w grudniu 1942 r. przez pracowników obchodów wypożyczenia 100-tysięcznej książki. Na podstawie zebranych danych statystycznych dyrektor biblioteki, Herman Kruk, wygłosił odczyt zatytułowany *100 tysięcy książek w getcie*⁴³; wydano też okolicznościową broszurę zatytułowaną *Biblioteka i czytelnicy getta* (ang. *Ghetto Library and Ghetto Readers*)⁴⁴. W trakcie spotkania Kruk wspominał zmarłych czytelników i bibliotekarzy oraz podarował książki najstarszym i najmłodszym czytelnikom biblioteki w getcie⁴⁵.

Biblioteka była w getcie miejscem, w którym czytelnicy starali się zapomnieć o codziennych troskach. Dina Abramowicz zapamiętała księżnicę jako miejsce w niczym niezmienione i przyjazne użytkownikom:

Wygląd biblioteki był dla mnie miłym zaskoczeniem – prawie wszystko było jak za dawnych czasów – podłoga świeżo wyczyszczona, robiące wrażenie rzędy książek, spokój, atmosfera naukowej wolności – niezwykle miejsce wśród zgiełku getta⁴⁶.

Podobnie uważał Herman Kruk, który przypisywał bibliotece dodatkowe funkcje:

W warunkach życia w getcie czytelnia nabierała nowego znaczenia i była nie tylko przechowalnią książek, ale także miejscem, gdzie w spokoju można było czytać i wypoczywać duchowo⁴⁷.

Często odwiedzały bibliotekę osoby nie po to, by sięgnąć po lekturę, lecz by odreagować, odpocząć po trudach codzienności. Dyrektor biblioteki zauważył (potwierdziły to też zestawienia statystyczne), że

⁴² H. Kruk, *Library and Reading Room in the Vilna Ghetto, Strashun Street 6*, w: *The Holocaust and the book: destruction and preservation*, ed. by Jonathan Rose, Amherst 2001, s. 173-174.

⁴³ R. Margolis, *Wspomnienia wileńskie...*, s. 84-85.

⁴⁴ H. Kruk, *The Last Days of Jerusalem of Lithuania...*, s. 469.

⁴⁵ Tamże, s. 425.

⁴⁶ Tłum. własne. Por. . Abramowicz, *The Library in the Vilna Ghetto...*, s. 166.

⁴⁷ Tłum. własne. Cyt. za: F. Grüner, *Kultur und Alltag im Ghetto von Wilna*, „Terezin Studies and Documents”, 2008 Issue 15, s. 203.

zmęczeni, sfatygowani dorośli przychodzą do Czytelni Getta nie po to, by czytać, lecz by odpocząć. [...] z 28 683 jednostek udostępnionych w ciągu 5 miesięcy prasa stanowiła 7 119 jednostek. Nie oznacza to prasy bieżącej. Większość osób przychodzi odpocząć, siedzą na normalnym krześle i przy normalnym stole i nie czytają – jedynie wertują. Przeglądają stare numery *Literarische bleter*, *Cukunftu* (z Ameryki), albo ilustrowane czasopismo i tym podobne. Po raz kolejny obserwujemy tę samą rzecz: ludzie chcą przenieść się poza mury getta, do świata fantazji⁴⁸.

Oprócz działalności kulturalnej biblioteka została zaangażowana w działalność wywrotową, przechowywano w niej broń. Kruk akceptował tę formę konspiracji; Rachela Margolis zanotowała, że była ona formą udziału dyrektora w oporze skierowanym przeciw najeźdźcy⁴⁹.

Działalność Kruka nie ograniczała się do prowadzenia biblioteki. Ważnym jej elementem było również ratowanie najcenniejszych zbiorów, szczególnie zagrożonych rabunkiem. Niemcy szczególnie wartościowe książki i święte księgi przeznaczali na makulaturę, a matryce Talmudu przetapiali na ołów. W ochronę zbiorów zaangażowali się w getcie, z narażeniem życia, Szmerke Kaczergiński i Abraham Suckewer; najcenniejsze rękopisy i księgi wnosili do getta, gdzie następnie je ukrywali⁵⁰.

Działalność biblioteczna w getcie wileńskim została ostatecznie zakończona wraz z jego rozwiązaniem 23 i 24 września 1943 r. Grupę 7 tys. osób deportowano do Estonii, wśród nich H. Kruka, który nie zaprzestał działalności dokumentacyjnej i nadal prowadził dziennik. Pozostali mieszkańcy trafili do znajdujących się na Litwie obozów pracy, skąd 2-3 lipca zostali przewiezieni do Ponar i zgładzeni⁵¹. Kruk trafił ostatecznie do KL Klooga w Estonii i zginął w przededniu oswobodzenia obozu przez Rosjan 18 września 1944 r.⁵².

⁴⁸ Tłum. własne. Por. H. Kruk, *Library and Reading Room in the Vilna Ghetto...*, s. 196.

⁴⁹ R. Margolis, *Wspomnienia wileńskie...*, s. 98.

⁵⁰ J. Lisek, *Jung Wilne...*, s. 172-173.

⁵¹ S. Lewandowska, *Życie codzienne Wilna...*, s. 171.

⁵² R. Margolis, *Wspomnienia wileńskie...*, s. 74.

PODSUMOWANIE

Przeanalizowane dostępne materiały wspomnieniowe, kronikarskie i sprawozdawcze przyczyniają się do poszerzenia wiedzy o dotychczas powierzchownie zbadanej organizacji bibliotekarstwa żydowskiego. Herman Kruk był nie tylko bibliotekarzem, lecz także badaczem, sprawnym organizatorem oraz bacznym obserwatorem. Dzięki Krukowi i jego „Kronice z Getta Wileńskiego” możliwe było nie tylko poznanie warunków życia w getcie, ale także sposobów, jakich imano się, by pobyt w nieludzkich warunkach był lżejszy. Funkcję tę po części spełniała prowadzona przez Kruka biblioteka. Jego piśmiennictwo stanowi cenny wkład do nakreślenia obrazu bibliotek prowadzonych w Polsce przez mniejszość żydowską, w większości zniszczonych przez okupanta.

Zbigniew Gruszka

**HERMAN KRUK (1897-1944) AS CREATOR AND DIRECTOR OF
VILNIUS GHETTO LIBRARY.
THE SKETCH OF THE JEWISH LIBRARIANSHIP IMAGE IN POLAND**

The author presents the result of biographical research conducted among of Herman Kruk, a librarian, political and social activist, and active creator of the B. Grosser Library in Warsaw and the Vilna Ghetto Library. Information gathered led to a fuller presentation of his achievements, especially thanks to the materials and autobiographical memoirs, published recently.